

«ترجمه شرح کشتی‌های جنگی انگریز»؛

رساله‌ای مهم در دریانوردی و تحوّل نثر فارسی در دوره قاجار

چکیده

دوره قاجار با دگرگونی‌های اجتماعی و فکری در غرب و اوج‌گیری پیشرفت‌های علمی و فنی و گسترش نیروهای استعماری اروپاییان در جهان آن روزگار و آوردن کارشناسان فنی در امور نظامی و مهندسی و ایجاد مدارس برای کارآموزی در این فنون و فرستادن دانشجوی و کارآموز به کشورهای اروپا علی‌الخصوص فرانسه و انگلستان همزمان است. گروهی از فرزندان رجال و متمکنین و شاهزادگان با زبان و ادبیات فرانسوی و انگلیسی آشنا شدند. ترجمه کتب مختلف از رمان و داستان گرفته تا کتب علمی و فنی و نظامی به زبان فارسی آغاز گردید. در این میان مدرسه دارالفنون به همت میرزا محمد تقی خان امیرکبیر افتتاح یافت و آشنایی ایرانیان را با علوم جدید بیشتر معمول و میسر ساخت. از این دوره ترجمه‌های مختلفی در زمینه‌های گوناگون برجای مانده است. بررسی این رساله‌ها علوم مورد نیاز عهد قاجاری را آشکار می‌سازد. یکی از رساله‌های برجای مانده از این دوره «ترجمه شرح کشتی‌های جنگی انگریز» تألیف «مسیو میچل» است که «اسماعیل ولد صحاف‌باشی» از تربیت‌یافتگان مدرسه دارالفنون به زبان فارسی ترجمه کرده است. نگارندگان این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای به معرفی نسخ برجای مانده از این اثر پرداخته و ویژگی‌های زبانی و تاریخی این رساله را بررسی کرده‌اند.

کلمات کلیدی: کشتی‌های جنگی انگلیس، مسیو میچل، اسماعیل ولد صحاف‌باشی.

۱. مقدمه

جهانی شدن روابط بین الملل را می بایست از آغاز اکتشافات جغرافیایی بررسی کرد؛ زیرا در اواخر قرن پانزدهم و اوایل قرن شانزدهم با انجام سفرهای اکتشافی اروپاییان، کشف آمریکا و دیگر نقاط مجهول بر اروپاییان و سرانجام اثبات کروی بودن زمین، تصویر و تصور کامل و صحیحی از کره زمین به دست آمد و نقشه نهایی آن حاصل گردید. اگرچه اثبات کروی بودن زمین در اصل مسئله ای علمی است؛ اما در آن زمان به اروپایی ها فهماند که زمین پهناور، چندان هم بزرگ و دست نیافتنی نیست و حداقل می توان برای تصاحب قسمت های بزرگی از آن کوشید. راه دستیابی بدین مقصود، تأسیس بحریه و ایجاد امپراطوری دریایی بود. تأکید بر ناوگان دریایی و تلاش برای ایجاد امپراطوری بحری را بایستی از خصوصیات قرون جدید اروپا دانست. در حالی که چنین جریانی در اروپا وجود داشت، دولت های بزرگ آسیایی چون ایران، عثمانی، هند، چین و غیره هیچ عنایتی به بحریه و توسعه بحری نداشتند و سرانجام آنان که به سراغ دریا نرفته بودند از دریا به سراغشان آمدند. اغلب کشورهای اروپایی نیز کمابیش به نیروی دریایی، تجارت دریایی و امپراطوری دریایی توجه داشتند که سرآمد همه آن ها انگلستان بود. (نک. مهدوی، ۱۳۷۵: د)

۱-۱. اهمیت انگلستان در دریانوردی

انگلیس در (۱۲۲۲) نیروی دریایی بسیار قوی ای داشت و «ناپلئون از محاربه کشتی جنگی ایشان در نهایت دلتنگی و پریشان بود.» (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۴۹۶) در سال ۱۵۸۰، ناخدایی انگلیسی به نام «فرانسیس دریک» از یک سفر سه ساله به میهنش بازگشت. او موفق شده بود دنیا را با کشتی دور بزند و سواحل غربی آمریکا شمالی و جنوبی را کشف کند. (نک. فلاورز، ۱۳۸۳: ۱۰) هدف اصلی «دریک» تهیه ناوگانی بود که قادر باشد همه ساله سیل طلا را از «الدورادو» به انگلستان سرازیر کند. (نک. مورا، ۱۳۶۶: ۲۵۵)

انگلیسی‌ها نسبت به دریانوردی کشورهای دیگر بسیار کنجکاو بودند و آثار دریانوردی آنان را با دقت بررسی و به زبان انگلیسی ترجمه می‌کردند. نمونه مهم این گونه مطالعات، کتاب «الفوائد فی اصول البحر و القواعد» است که به وسیله جی. آر. تیبتس ترجمه و منتشر شد.^(۱) همچنین بند هفتم وصیت‌نامه ساختگی «پتر کبیر» بیانگر اهمیت صنعت کشتی‌سازی در انگلستان است.^(۲)

انگلستان که شاهد ظهور نخستین ماشین‌ها در قرن هجدهم بود، حدود نیمه قرن نوزدهم، کشوری صنعتی محسوب می‌شد. افزایش تولید، صدور کالاهای انگلیسی را به مستعمرات و کشورهای بیگانه سرعت بخشید. صدها کشتی انگلیسی، دریا‌های عالم را در نورددیدند و در این اوضاع و احوال، انگلستان مستعمرات جدیدی را تصرف کرد. (نک. یفیموف، ۱۳۵۹: ۱۱۸-۱۱۹) تعبیه کشتی بخار در سال ۱۸۰۷م. و تکمیل آن در سال ۱۸۳۹م. یکی از مهم‌ترین اتفاقات علمی در حوزه دریانوردی و اکتشاف و تاریخ نظامی جهان است. (نک. صدیق، ۱۳۴۷: ۲۱۸)

۱-۲. ارتباط دریانوردی ایران و انگلستان در دوره قاجاریه

مورخان و محققان ایرانی تاکنون سندی به دست نداده‌اند که بر توجه سلسله «قاجاریه» به امر دریانوردی، در آغاز سلطنت این سلسله حکایت کند. (رائین، ۱۳۵۶: ۷۱۵)

آغاز سلطنت «فتحعلی‌شاه» در اوایل ۱۲۱۳ ه.ش (۱۷۹۷ م) همزمان با تسلط نیروهای انگلیس بر هندوستان بود. در همین زمان، دولت فرانسه نیز دست‌اندازی به شرق را آغاز کرده بود و برای غلبه بر انگلیس، قصد همکاری با دولت ایران را داشت. در سال ۱۲۱۵ ه.ش (۱۷۹۹م) که خطر حمله «ناپلئون» به هندوستان شدت یافته بود، فرمانروای انگلیسی هندوستان، هییتی را به ریاست «سرجان ملکم» به ایران اعزام داشت. «ملکم» در اواخر سال ۱۲۱۵ ه.ش (۱۸۰۰م) پس از ملاقات مکرر با شیوخ سواحل عربستان، از طریق خلیج فارس وارد بوشهر شد و از آنجا به شیراز، اصفهان و تهران عزیمت نمود. در این هنگام علاوه بر «ملکم» نمایندگان و سفرای فرانسه و روسیه نیز به

دربار فتحعلی‌شاه آمده، هریک قصد پیش‌دستی و استفاده از موقعیت را داشتند. او پس از تقدیم هدایا و تحفی که با خود آورده بود، به حضور فتحعلی‌شاه رسید. نامه مودت‌آمیزی را که حامل آن بود، تقدیم داشت و با جدیت فراوان موفق شد برای اولین بار، معاهده‌ای را بین ایران و انگلیس منعقد سازد. تا قبل از این معاهده، انگلیسی‌ها در خلیج فارس دارای هیچ‌گونه حقوق و امتیاز سیاسی یا نظامی نبودند. ولی «سرجان ملکم» با تردستی، امتیازات مهمی را که در ظاهر بسیار ساده بود و تنها عنوان «تعمیر کشتی» داشت به نفع انگلستان به دولت ایران تحمیل کرد. اولین قرارداد سیاسی ایران و انگلیس که نقطه عطفی در تاریخ خلیج فارس به شمار می‌رود، در پنج ماده تنظیم شده بود و طی آن پس از حمد و ثنای پروردگار و مدح ائمه اطهار و استشهاد به چند آیه قرآن، ذکر اوصاف پادشاه و صدر اعظم و تمجید از «سرجان ملکم» و ثنای «پادشاه انگلیس» و «فرمانمای هندوستان» ایران را متعهد می‌کرد که در صورت حمله پادشاه افغانستان به هند، به نفع انگلیس وارد جنگ شود. در مقابل، اگر ایران نیز با «افغانستان» یا «فرانسه» وارد جنگ شد، انگلستان تأمین مهمات و اعزام افراد را تعهد می‌کرد. (نک. راین، ۱۳۵۶: ۷۱۷-۷۱۸)

مقارن سال‌های ۱۸۴۰م. در سایه فعالیت‌های نماینده انگلیس در بوشهر و کشتی‌های جنگی انگلیس در خلیج، راهزنی دریایی تا حد زیادی کاهش یافت و فرصتی پدید آمد تا از تجارت برده که به وسیله اعراب عمان و قاسمی از آفریقا حمل و در دو کرانه خلیج فروخته می‌شد، جلوگیری شود. انگلستان که در سال ۱۸۳۳ با الغای بردگی در «امپراطوری بریتانیا» سرمشق جهانیان شده بود، اینک می‌کوشید آن را در همه جا ملغی سازد. فرمانروایی بر دریاها در دست انگلیس، سلاح مؤثری بود و به «ساموئل هنل» لایق‌ترین و تواناترین نماینده سیاسی انگلیسی امکان داد تا قرارداد منع تجارت برده را با «سلطان مسقط» و شیوخ عرب منعقد کند. بلافاصله به «شیل»، وزیر مختار انگلیس در تهران دستور داده شد، شاه را وادارد تا فرمانی برای منع ورود برده به سواحل ایران صادر کند و به کشتی‌های انگلیسی اجازه تعقیب کسانی را که سرپیچی کرده باشند، بدهد. (نک. رایت، ۱۳۵۷: ۷۱)

۱-۳. نهضت ترجمه

نهضت ترجمه ایران در عصر قاجار شکوفا شد و توانست در دوران سلطنت «ناصرالدین شاه» رشد زیادی یابد. عوامل بسیاری در این رشد مؤثر بوده‌اند که این نهضت را تسریع بخشیده، آن را به انجام رسانیدند؛ مانند شکست‌های پی‌درپی قوای ایران در برابر ارتش روسیه که منجر به رویارویی ایرانیان با غرب و به اصطلاح ابرقدرت‌های آسیایی و اروپایی گردید. متعاقب آن، اعزام دانشجویان به خارج برای کسب علوم روز عالم که گسترش ارتباطات فرهنگی را در پی داشت. پس از این عوامل، سفرهای سه‌گانه ناصرالدین شاه به اروپا و اصلاحات امیرکبیر در آغاز سلطنت وی، راه را برای این جنبش هموار ساخت؛ زیرا درباریان قاجار و بخصوص شخص شاه توانسته بودند فاصله میان ایران و اروپا را دریابند و به فکر چاره‌ای برای گذشته باشند. (نک. خاچاطوریان، ۱۳۹۰: ۷۹۷)

۱-۴. هدف پژوهش

معرفی و بررسی رساله «ترجمه شرح کشتی‌های جنگی انگریز» و نگاهی به ویژگی‌های نثر آن و جایگاه این اثر در بین آثار ترجمه‌شده.

۱-۵. پیشینه پژوهش

بعضی پژوهشگران به طور جانبی در آثار خود به وجود این اثر اشاره کرده‌اند؛ به عنوان مثال، در کتاب «آموزش نظامی در دوره قاجار» که مهم‌ترین کتاب در باب مدرنیزاسیون ایران در دوره قاجار است فهرستوار به این اثر اشاره شده است. (نک. سعیدی، ۱۳۹۸: ۱۰۶ و ۱۰۵ و ۱۰۲ و ۱۰۱)؛ همین نویسنده در مقاله‌ای با عنوان «آموزش نظامی در ایران (دوره قاجاریه)» از این اثر نام برده است. (نک. سعیدی، ۱۳۸۷: ۲۳ و ۲۴ و ۲۵)؛ در کتاب «ناوگان دریایی ایران عصر قاجار در خلیج فارس» نیز به وجود این رساله اشاره شده است. (نک. ارزشمند، ۱۳۹۶: ۱۶). علاوه بر این، ایرج افشار در مقاله‌ای با عنوان «کتاب‌های علم نظامی» به این اثر اشاره کرده است. (نک. افشار،

۱۳۴۵: ۹۱) و در مقاله «ترجمه در دوره قاجار» هم نام کتاب دیده می‌شود. (نک. خسرویگی، ۱۳۹۱: ۱۳۶ و ۱۴۳). همان طور که ملاحظه می‌شود این اثر و نسخ آن تاکنون معرفی و منتشر نشده‌اند و تحقیق جدی در مورد آن و فواید مختلف تاریخی، زبانی و شیوه تاریخننگاری اش صورت نگرفته است. بنابراین، مقاله پیش‌رو برای اولین بار به معرفی این اثر و نسخ آن می‌پردازد.

۲. بحث

۲-۱. نام کتاب

این رساله با سه نام ثبت شده است:

۱- فهرست کشتی‌های جنگی دولت انگلستان

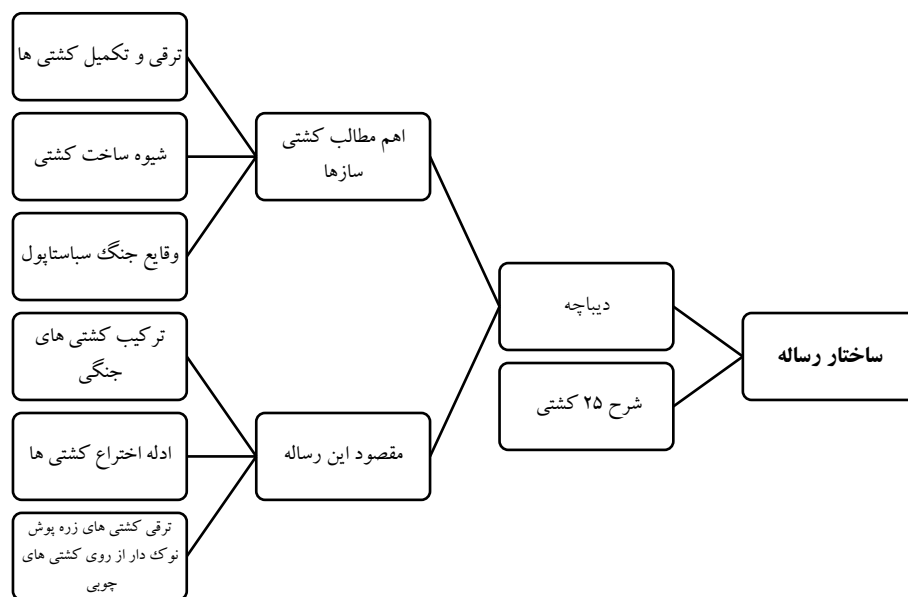
۲- ترجمه شرح کشتی‌های جنگی انگریز^(۳)

۳- شرح ترقی کشتی‌ها و اقسام کشتی جنگی

۲-۲. زمان تألیف و ساختار رساله

این اثر مطابق اطلاعات صفحه اول نسخه شماره ۱۰۰۰۹-۵ در سال ۱۸۷۳م. نوشته شده است و

در سال ۱۲۹۷ ه.ق. به زبان فارسی ترجمه شده است.

۳-۲. مؤلف و مترجم رساله

نویسنده این رساله، به استناد مطلبی که در صفحه نخست نسخه شماره ۱۰۰۰۹-۵ نوشته شده و فهرست‌ها و کتبی که در مورد نویسنده این کتاب اظهار نظر کرده‌اند؛ «مسیو میچل» است (نک. بیگ باباپور، ۱۳۹۳: ۵۵؛ درایتی، ۱۳۸۹: ۱۲۵۲/۷؛ سعیدی، ۱۳۹۸: ۱۰۱؛ سعیدی، ۱۳۸۷: ۲۳؛ درایتی، ۱۳۹۰: ۱۲/۲۴؛ ارزشمند، ۱۳۹۶: ۱۶؛ افشار، ۱۳۴۵: ۹۱؛ خسروبیگی، ۱۳۹۱: ۱۳۶) و مترجم آن «اسماعیل ولد صحافباشی» از تربیت یافتگان مدرسه دارالفنون است. وی جزو «شاگردان زبان انگلیسی» بوده است. (نک. یغمایی، ۱۳۷۶: ۱۱۳)

۴-۲. نسخه‌شناسی اثر

۱- نسخه شماره ۱۰۰۰۹-۵ موجود در کتابخانه ملی ایران. این نسخه بدون ترقیمه است و در صفحه اول، سال نگارش اصل کتاب و ترجمه و نام مؤلف و مترجم آمده است. این نسخه ۶۵ صفحه است. نام کاتب نسخه در آن نیامده است.

۲- نسخه شماره ۱۱۸۵۹-۵ موجود در کتابخانه ملی ایران. این نسخه ۱۰۲ صفحه است و ترقیمه و نام کاتب ندارد.

۳- نسخه شماره ۱۰۱۷۷-۵ موجود در کتابخانه ملی ایران. این نسخه ۹۲ صفحه است و در ترقیمه در صفحه ۴۵ پایان دیباچه، فی شهر شوال المکرم (تنگوزئیل) سنه ۱۳۱۷ دیده می‌شود. نام کاتب نیامده است.

۲-۵. ویژگی‌های تاریخ‌نگاری این رساله

۲-۵-۱. دید انتقادی و بیان واقعیات

«تا چند سال قبل، عمل کشتی‌سازی در انگلستان تعریفی نداشت و تمام کشتی‌های جنگی ما از کشتی‌های فرانسه و اسپانیول و ینگ‌دینا، هم در سرعت و هم در قوت حرکت پست‌تر بودند و کاپیتان‌های آن‌ها، متصل از نقایص و بدی آن‌ها شکایت می‌کردند و از این جهت هنگام جنگ زیاد متضرر می‌شدند» (میچل، بی تا: ۵)

«و وقتی که کشتی انگلیس به دست دشمنان افتاد این کشتی را نسبت به سایر کشتی‌های خودشان حقیر می‌شمردند. سبب حقارت کشتی‌های جنگی انگلیس از این شد که از انتهای مائه هفدهم، تمام کشتی‌ها که ساخته شده‌اند به یک قسم بودند.» (همان: ۶)

۲-۵-۲. افتخار به کسب فناوری جدید

«اکنون، در این عصر، دولت انگلستان در علم و عمل کشتی‌سازی بر جمیع دولت‌های دیگر تفوق دارد و در این زمان کشتی‌های بزرگ‌تر و پرقوت‌تر از سایر دول دارد و در سلطنت بحری مقدم است.» (همان: ۷)

۲-۵-۳. اخبار دقیق از تاریخ کشتی‌سازی

«این کشتی موسوم است به دوک دولینگتن. در کشتی‌سازخانه شهر پمبرگ ساخته شده و در ماه فوریه ۱۸۵۲ به آب انداختند. اول موسوم بود به عمارت ویندزر، چون در همان روز دوک دولینگتن فوت شد این کشتی را موسوم به اسم آن مرحوم کردند.» (همان: ۵۲)

۲-۵-۴. استفاده نویسنده از «منابع شفاهی» از جمله «قول ماهی‌گیران»

«آدمیرال بالچن که به سن ۵۷ سال بود، مأمور شد به سرداری یک‌دسته کشتی جنگی که با دسته کشتی‌های فرانسه که در ابواب جمعی کنت دورچامبولت که شهر لیزبون را محاصره کرده، جنگ بکند. بعد از اتمام جنگ در چهارم اکتبر طوفانی برخاست که این دسته کشتی را پراکنده کرد. بعد از ضرر و ضرب زیاد، به بندر اسپیت‌هد به سلامت رسیدند؛ ولی از کشتی ویکتوری هیچ خبری نشد و لیک بعضی ماهیگیران جزیره الدرنی می‌گفتند که باد، آن را به روی کوه‌های نزدیک آن جزیره برده و هزار نفر در کشتی بودند که کلاً تلف شدند.» (همان: ۶۱-۵۸)

۲-۵-۵. تشریح دلایل ترقی علم کشتی‌سازی در دوره انقلاب صنعتی

«حال آن را می‌سنجیم نسبت به کشتی‌های سابق و می‌بینیم این کشتی نسبت به سایر کشتی‌ها چه قدر ترقی کرده است. اولاً بیشتر این کشتی آهن است و دیوار و عرشه و سایر چیزهایش زیاد محکم‌تر است و مانند کشتی چوبی به زودی آتش نمی‌گیرد. ثانیاً بعضی از مواضع کشتی؛ مانند اطاق‌های چرخ و دیگ بخار و انبار باروت و انبار خمپاره و باطری (محل توپ) به آهن پوشیده شد و چنانکه به مسافت ۲۰۰ ذرع به واسطه هر توپی که به جانب او افکنده شود، سوراخ نمی‌شود. ثالثاً توپ‌های این کشتی از

توپ‌های کشتی‌های دیگر، بسیار وزین‌ترند. **رابعاً** سرعت چرخ بخار آن به اندازه‌ای است که چهارده میل در یک ساعت طی می‌کند و یک میل و نیم سریع‌تر از هر کشتی است. **خامساً** جلو آن یک اسبابی دارد که به شکل سر قوچ است که به واسطه آن هر کشتی چوبی که به آن برخورد، می‌تواند سوراخ کرده و خراب نماید.» (همان: ۱۶)

۲-۵-۶. به روز بودن در زمان قاجار

«این کشتی موسوم است به کلانتن. از روی طرح و دستورالعمل اداره کشتی‌سازی در کشتی‌سازخانه شهر چانام ساخته شده و در ۸ ماه مارس ۱۸۷۱ به آب انداختند. کشتی، زره‌پوش و صاحب یک برج است. قوه چرخ بخارش به قوت ۵۰۰ اسب است و ۲ توپ که وزن هر یک ۲۵ تن است، در برج آن قرار گذاشته‌اند. ثخن آهن جنین آن از ده تا دوازده اصبع است و ثخن آهن برجش از ۱۲ الی ۱۴ طولش ۲۴۵ پا و عرضش ۵۴ پا و یک اصبع است. عمق انبارش ۱۹ پا و چهار اصبع از جلو ۱۸ پا و ۲ اصبع و از عقب ۱۹ پا و ۴ اصبع در آب فرو می‌رود و حامل ۲۷۰۹ تن بار است. سرعتش در هر ساعت ۱۲۱۰۹ میل است و ۲۰۰ نفر جمعیت در آن می‌گنجد و قیمت آن ۱۸۸۰۰۰ لیره است. هنوز حرکت نکرده بود که این کتاب به طبع رسید.» (همان: ۸۸)

۲-۵-۷. اطلاع از میزان خسارات

«کشتی منارک کندتر حرکت می‌کرد و به واسطه یک اشتباهی که در ساختن آن شد، دیوار آن دو پا کوتاه‌تر از دیوار معموله شد و سازنده‌اش چون نتوانست آن را نوعی بسازد که در روی آب ثابت بایستد، بعد از آنکه آن را در آب انداختند، در سفر اول در بحر مدیترانه سرنگون گردید و قریب پانصد نفر غرق شد.» (همان: ۳۶)

۲-۵-۸. صلح طلبی و پرهیز از جنگ

«محتمل است که آن علمی که لازم است که کشتی جنگی کامل بسازند نخواهیم داشت بدون تجربه در جنگ و ما میل نداریم که چنین قضیه‌ای نزدیک شود و لازم بشود که کشتی‌های عظیم جنگی خود را

استعمال بکنیم؛ ولی امید ما و جمیع ملل که دوست مملکت خود هستند این است که هرگز این کشتی‌های
اعلامی عظیم جنگی در جنگ استعمال نشود.» (همان: ۴۵)

۲-۵-۹. معرفی ۲۵ کشتی با ذکر دقیق ویژگی‌های آنها

	نمره سیزدهم سلطان		نمره اول هرکیولیس
	نمره چهاردهم این کنستانت		نمره دوم ترافالگار
	نمره پانزدهم بلورفون		نمره سیم کاپیتان
	نمره شانزدهم دفس		نمره چهارم دوک دولینکتن
	نمره هفدهم ناریس		نمره پنجم ریال آلفرد
	نمره هجدهم اجین کرت		نمره ششم منارک
	نمره نوزدهم ولج	فاقد تصویر	نمره هفتم مسیو

	نمره بیستم ایرن دوک		نمره هشتم ویکتوری
	نمره بیست و یکم هتسپر		نمره نهم ویکتوریا
	نمره بیست و دویم کلاتن		نمره دهم نوٹمبرلاند
فاقد تصویر	نمره بیست و سوم دواستاسیون		نمره یازدهم کر کدیل
	نمره بیست و چهارم ان ترپریز		نمره دوازدهم واریور
شماره ۲۴ و ۲۵ در یک تصویر	نمره بیست و پنجم قایق توپی کمت		

۶-۲. ویژگی‌های سبکی اثر

۶-۲-۱. بررسی واژگان

دوره هزار و چهارصد ساله رواج فارسی دری را از نظر واژگان به سه دوره تقسیم کرده‌اند: دوره نخست از آغاز تا مغول؛ دوره دوم از مغول تا قاجاریان؛ دوره سوم از قاجاریان تا امروز. دوره سوم از سال ۱۲۰۹ هجری قمری آغاز شده و تاکنون ادامه دارد. (نک. ابوالقاسمی، ۱۳۹۳: ۴۴-۵۰)

در این دوره تحولاتی در واژگان انجام گرفته است که شواهدی از آن در رساله «ترجمه شرح کشتی‌های جنگی انگریز» هم دیده می‌شود.

۲-۱-۶-۱. کاربرد واژه‌های بیگانه

در این دوره، بر اثر آشنایی ایرانیان با علوم و معارف غربی، واژه‌ها و ترکیب‌هایی از زبان‌های بیگانه به زبان فارسی دری راه یافته است (همان). در این رساله نیز واژه‌های بیگانه کاربرد فراوان دارند:

پوند (۱۰)، باطری (محل توپ) (۱۶ و مدرسی، ۱۳۸۰: ۶۶)، کاپیتان (۷۴)، موسیو (۷۴)، آد میرال (۵۸)، کنت (۵۸)، دوک (۵۲)، میستر (۳۶)، پرنس (۳۴)، سیر (۸).

۲-۱-۶-۲. کاربرد واژه‌های رایج مقطعی

در این دوره، واژه‌ها و ترکیب‌هایی رایج شده و بعد از رواج افتاده‌اند. (نک. ابوالقاسمی، ۱۳۹۳: ۵۰) در این رساله، این نوع واژه‌ها نیز به چشم می‌خورند؛ مثل: ینگی دنیا (۵)، اداره بحری (۱۳)، ابواب جمعی (۵۶)، مجلس امرای بحر (۳۴)، کشتی سازخانه^(۴) (۷۰).

۲-۱-۶-۳. کاربرد واژه‌های جدید

- در این دوره، واژه‌ها و ترکیب‌های جدیدی ساخته شده‌اند (نک. ابوالقاسمی، ۱۳۹۳: ۵۰)؛ نظیر: خمپاره^(۵) (۲).

۲-۶-۱-۴. کاربرد واحدهای اندازه‌گیری

از مسائل لغوی مهم در این رساله که از لحاظ تاریخ علم اهمیت زیادی دارد، واحدهای اندازه‌گیری است؛ مثال:

پا(۸)، چرخ بخار به قوت ۶۵۰ رأس اسب(۸)، عراده^(۶) (۳۱)، پوند(۱۰)، وزن بعضی از آن‌ها چهار تن(۱۰)، خروار(۱۰)، قطر لوله‌اش قریب پنج گره بود(۱۰)، چرخ بخارش هر ساعت ده میل و نیم حرکت می‌کند(۱۱)، به مسافت ۲۰۰ ذرع(۱۳)، کشتی‌ها چند چارک زیادتر در آب فرو می‌رفتند(۱۴)، ثخن آهن وسطش نه اصبع(۴۶).

۲-۶-۱-۵. کاربرد واژه‌های تخصصی کشتی‌رانی و کشتی‌سازی

از مباحث لغوی مهم در این رساله، کاربرد لغات تخصصی دریانوردی و کشتی‌رانی و کشتی‌سازی است:

کشتی چوبی(۲)، دکل(۳)، بادبان کشتی(۳)، کشتی جنگی(۳)، کشتی زره پوش(۳)، ملاح(۵)، اداره کشتی‌سازی(۷)، چرخ بخار(۸)، دیوار کشتی(۹)، اداره بحری(۱۳)، صفحه آهنی(۱۳)، عرشه(۱۵)، زغال(۱۶)، اطاق چرخ(۱۶)، دیگ بخار(۱۶)، کشتی بادی(۱۸)، بادبان(۱۸)، دماغه(۱۸)، چرخ محرک(۱۸)، آلات محرکه(۲۰)، کشتی آهن‌پوش(۲۱)، زانوی جلوی قوچ(۲۲)، کشتی‌های برج دار(۳۷)، کشتی دکل دار(۳۶)، برج(۳۸)، کشتی بخار(۵۶)، کشتی بخار چوبی(۶۲)، کشتی پیچ دار آهنی(۷۲)، چوب تیک(نوعی چوب بسیار سخت)(۱۳)، قایق توپ(۴۴)، قایق(۴۴)، دیوار ثانوی(۳۰).

۲-۶-۱-۶. کاربرد واژه‌های نظامی

خیماره(۲)، توپ(۲)، گلوله(۲)، توپ طویل(۱۰)، دهنه توپ(۱۴)، زره(۱۵)، انبار باروت(۱۶)، انبار خیماره(۱۶)، باطری(۱۶)، باطری مربعی(۲۱)، توپ‌سازها(۲۴)، قایق توپ(۴۴).

۲-۶-۱-۷. مطابقت صفت و موصوف

تطبیق صفت و موصوف در حالت اضافه شدن یا وقتی ترکیب معروفی باشد، در زبان و متون فارسی سابقه دارد. (نک. بهار، ۱۳۷۳: ۳/ ۲۳۸) این قاعده در این رساله نیز به کار رفته است: کشتی‌های مستعمله سابقه (۸)، کشتی‌های سابقه (۱۸)، آلات محرکه (۲۰)، بنادر متصرفه خارجه (۳۹)، دیوار معموله (۳۶)، قاعده سابقه (۶).

۲-۶-۱-۸. استفاده از ترکیبات عربی

موانع و عوایق (۶)، عصر ماضی (۶)، سلطنت بحری (۷)، قس علی هذا (۲۵)، لهذا (۲۸)، فی الحقیقه (۵).

۲-۶-۱-۹. استفاده از مترادفات به صورت عطفی

موانع و عوایق (۶)، حمله و مبارزت (۱۱)، اعلی و خوب تر (۸)، جرئت و هنر ملاحان (۱۲)، شجاعت و هنر (۱۲)^(۷)، مضمحل و متلاشی (۳)، مدافعه و مقاومه (۲۱)، اضطراب و لطمه (۳۳).

۲-۶-۱-۱۰. کاربرد «موسوم» به جای «مسمی»

بسیاری از پژوهشگران نگارش با براهین و قراین مستدل معتقدند که استعمال «موسوم» در معنای «نامیده شده» غلط است. (نک. نجفی، ۱۳۸۷: ۳۷۳ و خیامپور، ۱۳۲۸: ۱۰۵). بهترین روش پی بردن به زمان رواج «موسوم» به جای «مسمی»، بررسی نسخ خطی و متون مختلف است. در این رساله نیز به طور گسترده «موسوم» به جای «مسمی» به کار رفته است و برای پیگیری دلیل استعمال این کلمه به این شیوه، این رساله و بررسی دیگر ترجمه‌های این رساله اهمیت فراوان دارد.

در این رساله مکرراً «موسوم» به جای «مسمی/مسمًا» به کار رفته است.

موسوم (۱۷)، (۲۱)، (۴۶)، (۴۸)، (۵۰)، (۵۲)، (۵۴)، (۵۶)، (۵۸)، (۶۲)، (۶۴)، (۶۶)، (۶۸)، (۷۰)، (۷۲)، (۷۴)، (۷۶)، (۷۸)، (۸۰)، (۸۲)، (۸۴)، (۸۶)، (۸۸)، (۹۰).

نمونه کاربرد در جمله: «این کشتی موسوم به کرکدیل» (۶۶)

۲-۶-۱-۱۱. ساخت صفت عالی با «افعل تفضیل» عربی و «ترین» فارسی

افزودن پسوند «تر» و «ترین» به کلمه‌هایی که خود، در زبان عربی «افعل تفضیل» هستند، صحیح نیست. بنابراین نباید نوشت: اعلم‌تر، افضل‌تر، اولی‌تر، ارشدترین، احسن‌ترین. هرچند برخی از این کلمه‌ها، مثل «اولی‌تر» در متون کهن فارسی به همین صورت هم به کار رفته‌اند. (نک. یاحقی، ۱۳۸۵: ۴۹ و شریعت، ۱۳۸۴: ۲۶۱)

مثال: «و در آن ایام اعلاترین و قشنگ‌ترین کشتی دولت انگلیس محسوب می‌شد.» (۵۸)

۲-۶-۱-۱۱. کاربرد «واو» معدوله به جای «الف»

«کلماتی را که دارای «واو معدوله» هستند؛ از قبیل «خواب» و «خورد» و «خویش» و «تنخواه» بنا به اصل تطابق ملفوظ و مکتوب، می‌باید بدون واو و به صورت «خاب»، «خرد»، «خیش»، «تنخواه» بنویسیم؛ لیکن به دو سبب، باقی‌گذارند «واو» در کتابت اولی است؛ یکی اینکه این «واو» نماینده تلفظی مخصوص است که وقتی رایج و معمول بوده و شاید هنوز هم نزد برخی از طوایف فارسی زبان، معمول باشد و اصل رعایت اصل مقتضی است که آنها را با «واو» بنویسیم. دیگر آنکه بیشتر این کلمات به دو وجه با «واو» و بی «واو» آمده و هر وجه اختصاص به یک یا چند معنی خاص یافته و «واو» در آن کلمات، علامت فارق است و نظر به اصل احتراز از التباس نوشتنش اولی و انطباق می‌نماید؛ ولی ضبط و حفظ این کلمات چون تعدادش کم است، اشکالی ندارد.» (شریعت، ۱۳۶۸: ۳۲)

مثال: «بعد از اتمام جنگ در چهارم اکتبر، طوفانی برخو است که این دسته کشتی‌ها را پراکنده کرد.» (میچل، بی تا: ۵۸)

۲-۶-۱-۱۲. استفاده از لغت فارسی به جای عربی

به عنوان مثال می توان به استفاده از ترکیب «همچشمی» به جای «رقابت» اشاره کرد:
«و در حقیقت، جزو سلاح کشتی شدند و یک همچشمی میانه کشتی آهنی و توپ پیدا شد که
تا امروز باقی است.» (همان: ۲۵)

۲-۷. کاربرد پرائنز (کمانک، هالین، دو هلال، دو کمانک)

از ویژگی های مهم این رساله، استعمال پرائنز^۱ برای توضیح مطالب است. این موضوع برای بررسی تاریخ استفاده و تحول پرائنز در زبان فارسی اهمیت زیاد دارد. در این رساله، گاهی در داخل کمانک از کلمه «یعنی» هم استفاده شده است:

مثال: «وزن بعضی از آن ها چهار تن و سه ربع بود (قریب چهارده خروار)» (همان: ۱۰)؛ «و پشت آن را چوب تیک بگذارند. (یک نوع چوب بسیار سختی است)» (همان: ۱۳)؛ «و انبار باروت و انبار خمپاره و باطری (محل توپ)» (همان: ۱۶)؛ «کشتی های دیگر که ساخته شده اند موسومند به دفنس و رزیستانس (یعنی مدافعه و مقاومه)» (همان: ۲۱).

۳. نتیجه گیری

با بررسی نسخ برجای مانده رساله «ترجمه شرح کشتی های جنگی انگریز» معلوم شد که نام این اثر به شیوه واحدی ثبت نشده است. نویسنده این اثر «مسیو میچل» و مترجم آن «اسماعیل ولد صحاف باشی»، از تربیت یافتگان «مدرسه دارالفنون» است. این اثر در سال ۱۸۷۳ م. طبع و در سال ۱۲۹۷ ه.ق. ترجمه شده است. وجود این رساله نشان دهنده ارتباط ایران عهد قاجاری با انگلستان در زمینه های دریانوردی، نظامی و نیاز سلطنت قاجاری به فناوری انگلستان و تحولات دنیای جدید آن عهد است. نثر این رساله دارای ویژگی های کهن و جدید فارسی است. بررسی و تحلیل

^۱ -Parenthesis.

سبک این اثر برای تدوین تاریخ تحوّل نثر فارسی و گردآوری ویژگی‌های سبکی دوره قاجار، اهمیت زیادی دارد. شیوه ثبت تاریخ در این اثر بسیار دقیق و علمی و به شیوه تاریخ‌نگاری جدید نزدیک است. معرفی و انتشار این اثر برای بررسی انقلاب صنعتی و صدور آن به کشورهای دیگر و تدوین تاریخ روابط بین‌الملل و تحقیقات ایران‌شناسی، اهمیتی زیادی دارد.

پی‌نوشت‌ها

۱- جی. آر. تیبِتس (G.R. Tibbetts) در سال ۱۹۷۱ میلادی کتاب «الفوائد فی اصول علم البحر و القواعد» را ترجمه و در انتشارات اوقاف گیب در لندن به زبان انگلیسی منتشر کرد اما نام کتاب به «دریانوردی عرب در اقیانوس هند پیش از آمدن پرتغالیان» (Arab Navigation in the Indian ocean) Portuguese before the coming of the تغییر کرد. (نک. ابن ماجه، ۱۳۷۲: ۱۶)

۲- در بند هفتم آمده است که باید با پادشاهان انگلستان اتحاد و اتفاق داشت و با ایشان در بازرگانی قراردایی گذاشت؛ زیرا که ایشان برای ساختن کشتی‌های خود از ما چوب خواهند خرید و سود بسیار از این راه خواهیم برد و چون با انگلستان رابطه داشته باشیم در ساختن کشتی‌های جنگی به ما یاری خواهند کرد. (نک. نفیسی، ۱۳۸۳: ۳۳۴-۳۳۵)

۳- مراد «انگلیس» است و «انگریز» از زبان پرتغالی در هندوستان معمول شده و از آنجا به دیگر ممالک اسلامی رسیده است. (برهان، ۱۳۴۲: ذیل واژه)

۴- از واژه‌های جالب فارسی که در این رساله به کار رفته است «کشتی‌سازخانه» است. بعضی واژگان انگلیسی در ترجمه فارسی به این صورت ترجمه شده‌اند. نمونه این واژگان «Laundry» و «Kitchen» است که به صورت «رخت‌شوی‌خانه» و «آشپزخانه» ترجمه شده‌اند. (نک. فرشیدورد، ۱۳۸۹: ۱۶۳)

۵- «خمپاره‌های اولیه، کوزه‌های کوچک سفالین بوده‌اند که درونشان را با باروت و تکه‌های خرد شده فلز، سفال، سنگ و جز آن، پر و پس از افروختن فیتله آتش‌زایش به سوی دشمن پرتاب

می کرده‌اند.» (حسن دوست، ۱۳۹۳: ۱۱۷۱/۲) احتمالاً «قنبله» و جمع آن «قنابل» در زبان عربی با این واژه هم‌ریشه است.

۶- در نسخه به صورت «عرابه» هم ضبط شده است. (میچل: بی تا: ۱۰) ضبط واژه «عراده/عرابه» در این رساله از لحاظ سیر تطور این لغت نظامی اهمیت زیادی دارد. علی اشرف صادقی در مقاله مفید «ارابه، عرابه» در باب ضبط این واژه آورده است: «در حال حاضر سند مستقیمی که نشان دهد در چه تاریخی تحوّل عراده به ارابه [=عربه] صورت گرفته در دست نیست، اما می‌توان حدس زد که سپاهیان مغول در آغاز قرن هفتم هجری؛ یعنی هنگام حمله به ایران، این کلمه را به عنوان کلمه‌ای فنی [=نظامی] به کار برده باشند و تحول در آن زمان صورت گرفته باشد.» (صادقی، ۱۳۹۵: ۴۸).

۷- در باب معانی کهن «هنر» در ترادف با «شجاعت» و «جرئت» (نک. پرنیان، ۱۳۹۱: ۲۶۳-۲۷۶).

منابع

- ابن ماجد، شهاب‌الدین احمد بن ماجد (۱۳۷۲). *الفوائد فی اصول علم البحر و القواعد*. ترجمه احمد اقتداری. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ابوالقاسمی، محسن (۱۳۹۳). *ریشه‌شناسی*. تهران: ققنوس.
- ارزشمند، اکبر (۱۳۹۶). *ناوگان دریایی ایران عصر قاجار در خلیج فارس*. تهران: اندیشه طلایی.
- اعتضادالسلطنه، علیقلی میرزا (۱۳۷۰). *اکسیرالتواریخ*. به اهتمام جمشید کیانفر. تهران: ویسمن.
- افشار، ایرج (۱۳۴۵). *کتاب‌های علم نظامی*. بررسی‌های تاریخی، ۱(۱-۲)، ۸۹-۹۲.
- برهان، محمد حسین بن خلف (۱۳۴۲). *برهان قاطع*. تهران: ابن سینا.

- بهار، محمد تقی (۱۳۷۳). *سبک‌شناسی*. تهران: امیر کبیر.
- بیگ باباپور، یوسف (۱۳۹۳). *فهرست توصیفی دست‌نویس‌های صنایع*. تهران: سفیر اردهال.
- پرنیان، موسی (۱۳۹۱). *هنر در شاهنامه*. بهار ادب، ش ۱۵، صص ۲۶۳-۲۷۶.
- حسن دوست، محمد (۱۳۹۳). *فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی*. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- خاچاطوریان، آرسینه (۱۳۹۰). *نهضت ترجمه در عصر قاجار*. پیام بهارستان، ش ۱۱، صص ۷۸۷-۷۹۷.
- خسروبیگی، هوشنگ (۱۳۹۱). *ترجمه در دوره قاجار*. *ادب فارسی*، ۲(۲)، ۱۲۵-۱۴۶.
- خیامپور، عبدالرسول (۱۳۲۸). *غلط مشهور*. *نشریه زبان و ادب فارسی*، ش ۱۲ و ۱۳، صص ۹۸-۱۱۸.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹). *فهرستواره دست‌نویس‌های ایران (دنا)*. تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۰). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)*. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی.
- رایت، دنیس (۱۳۵۷). *انگلیسیان در ایران*. ترجمه غلامحسین صدری افشار. تهران: دنیا.
- رائین، اسماعیل (۱۳۵۶). *دریانوردی ایرانیان*. تهران: بهار.
- سعیدی، حوریه (۱۳۸۷). *آموزش نظامی در ایران (دوره قاجاریه) بر اساس کتاب‌های آموزش خطی و چاپ سنگی*. *کتاب سال*، ۱۹(۴)، ۱۳-۵۲.

- سعیدی، حوریه (۱۳۹۸). آموزش نظامی در دوره قاجار. تهران: کانی مهر.
- شریعت، محمد جواد (۱۳۶۸). زمینه بحث درباره آیین نگارش. تهران: اساطیر.
- شریعت، محمد جواد (۱۳۸۴). دستور زبان فارسی. تهران: انتشارات اساطیر.
- صادقی، علی اشرف (۱۳۹۵). ارابه، عرابه. ایرانشهر امروز، ش سوم، صص ۴۸-۵۱.
- صدیق، عیسی (۱۳۴۷). تاریخ فرهنگ اروپا. تهران: دانشگاه تهران.
- فرشیدورد، خسرو (۱۳۸۹). ترکیب و تحول آن در زبان فارسی. تهران: قلم.
- فلاورز، سارا (۱۳۸۳). عصر اکتشافات. ترجمه فرید جواهر کلام. تهران: ققنوس.
- مدرسی، یحیی (۱۳۸۰). فرهنگ دوره قاجار، قشون و نظمیه. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- مورا، آندره (۱۳۶۶). تاریخ انگلستان. ترجمه عنایت الله شکیبایی پور. تهران: جمهوری اسلامی.
- مهدوی، عبدالرضا هوشنگ (۱۳۷۵). تاریخ روابط خارجی ایران. تهران: امیرکبیر.
- میچل (بی تا). فهرست کشتی‌های جنگی دولت انگلستان. ترجمه صحاف‌باشی، نسخه خطی شماره ۱۰۰۰۹، تهران: کتابخانه ملی.
- میچل (بی تا). فهرست کشتی‌های جنگی دولت انگلستان. ترجمه صحاف‌باشی. نسخه خطی شماره ۱۱۸۵۹، تهران: کتابخانه ملی.
- میچل (بی تا). فهرست کشتی‌های جنگی دولت انگلستان. ترجمه صحاف‌باشی. نسخه خطی شماره ۱۰۱۷۷، تهران: کتابخانه ملی.
- نجفی، ابوالحسن (۱۳۸۷). غلط نویسیم. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

نفیسی، سعید (۱۳۸۳). *تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر*. به اهتمام عبدالکریم جربزه دار. تهران: اساطیر.

یاحقی، محمد جعفر (۱۳۸۵). *راهنمای نگارش و ویرایش*. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

یغمایی، اقبال (۱۳۷۶). *مدرسه دارالفنون*. تهران: سروا.

یفیموف، آلکسی ولادیمیروویچ (۱۳۵۹). *تاریخ عصر جدید*. ترجمه فریدون شایان. تهران: شاهرنگ.